

UOT 94(479.24)

N.Ə.Əhmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
naiba.ahmedova@mail.ru

XIX ƏSRİN BİRİNCİ YARISI AZƏRBAYCAN TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ DÖVRÜN MƏXƏZLƏRİNDƏ

Açar sözlər: qanunvericilik sənədləri, aqrar qanunlar, iqtisadi islahat, statistik sənədlər

Azərbaycanın yeni dövr tarixi gerçəkliyi öz ifadəsini həm yerli, həm də əcnəbi, xüsusən ölkəmizin müstəmləkəsi olduğu Rusiya imperiyasında tərtib olunmuş mənbələrdə tapmışdır. Mənbələrin təhlili və elmi dövriyyəyə gətirilməsi dövrə aid sosial-iqtisadi və hüquqi məsələlərin işıqlandırılmasına şərait yaradır. Bu baxımdan məqalədə XIX əsrin birinci yarısına aid Azərbaycan tarixi ilə bağlı məsələlər – xanlıqların ləğv edilməsi, komendant idarə sisteminin yaradılması, bu sistemin ləğvini zəruri edən 30-cu illərin (Car-Balakən, Lənkəran, Quba, Şəki) üsyanları, yeni idarə sisteminin yaradılması, 40-cı illərin islahatları, yeni aqrar qanunlar sənədlər əsasında təhlil edilmişdir. Beləliklə, XIX əsrin 20-ci illərində Şimali Azərbaycan çar Rusiyasının iqtisadi siyasətində tranzit ötürmə məntəqəsi kimi yer tuturdusa, əsrin 30-50-ci illərində Azərbaycan əsas xammal mənbəyi və satış bazarı rolunu oynayırdı.

Н.А.Ахмедова

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА В ИСТОЧНИКАХ

Ключевые слова: законодательные документы, аграрные законы, экономическая реформа, статистические документы

Историческая реальность Азербайджана нового времени нашла свое выражение в источниках, составленных как местными, так и иностранными, особенно в Российской империи, куда наша страна вошла в качестве колонии. Анализ источников и их внедрение в научный оборот создают условия для освещения социально-экономических и правовых вопросов, относящихся к периоду. В связи с этим в статье рассматриваются вопросы, связанные с историей Азербайджана первой половины XIX века – ликвидация ханств, создание системы комендантского управления, восстания 30-х годов (Джар-Балакен, Ленкорань, Губа, Шеки), создание новой системы управления, реформы 40-х годов, новые аграрные законы были проанализированы на основе документов. Так, если в 20-е годы XIX века Северный Азербайджан занимал место транзитного пункта в экономической политике царской

России, то в 30-50-е годы XX века Азербайджан играл роль основного источника сырья и рынка сбыта.

N.A.Ahmadova

THE HISTORICAL ISSUES OF THE HISTORY OF AZERBAIJAN IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY IN THE SOURCES

Keywords: *legislative documents, agrarian laws, economic reform, statistical documents*

The historical reality of Azerbaijan of modern times has found its expression in the sources compiled by both local and foreign, especially in the Russian Empire, where our country entered as a colony. The analysis of sources and their introduction into scientific circulation create conditions for the coverage of socio-economic and legal issues related to the period. In this regard, the article discusses issues related to the history of Azerbaijan in the first half of the XIX century – the liquidation of khanates, the creation of a system of commandant management, the uprisings of the 30s (Jar-Balaken, Lankaran, Guba, Sheki), the creation of a new management system, reforms of the 40s, new agrarian laws were analyzed on based on documents. So, if in the 20s of the XIX century, Northern Azerbaijan was the place of a transit point in the economic policy of tsarist Russia, then in the 30-50s of the XX century, Azerbaijan played the role of the main source of raw materials and a sales market.

Giriş

Bütün tarixi əsərlər demək olar ki, ilkin mənbələr əsasında yazılmışdır. Həmin mənbələr olmasaydı, yəqin ki, mövcud tarixi problemlərə dair külli miqdarda elmi əsərlər də meydana gəlməzdi. Bu mənbələrə aktlar, qanunvericilik sənədləri, diplomatik, kargüzarlıq, statistik sənədlər, təsvirlər, qeydlər, səyahətnamələr, məlumatlar, xəbərlər, xatirələr və digər sənədlər daxildir. Mənbələrin təhlili və elmi dövriyyəyə gətirilməsi sosial-iqtisadi və hüquqi məsələlərin işıqlandırılmasına şərait yaradır.

Azərbaycanla bağlı dövrə aid Rusiyanın müxtəlif arxivlərində saxlanılan sənədlər çox qiymətli dir. Dövrün siyasi prosesləri, o cümlədən bu və ya digər məsələlər Rusiya İmperiyası qanunlarının tam külliyyatı, Rusiya İmperiyası qanunlarının tam məcmuəsi, XIX əsr – XX əsrin əvvəlləri Rusiya və Azərbaycan tarixşünaslığında geniş surətdə öz əksini tapmışdı [13, s.74]. Rusiya arxivlərində ölkəmizlə əlaqədar olan sənədlərin böyük bir hissəsi müxtəlif illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən toplanmış və hazırda İnstitutun elmi arxivində saxlanılır.

Çar Rusiyası Quzey Azərbaycanın işğalının gedişində burada komendant sistemi adlanan yeni inzibati idarə sistemi yaratmağa başladı. Bu

müstəmləkə mahiyyəti daşıyan hərbi üsul-idarəetmə qaydası idi. Çar Rusiyası bu idarəetməni hərbi-xalq idarəetməsi kimi təqdim edirdi. Əvvəlcə rus qoşunlarına müqavimət göstərən xanlıqlar, sonra isə tədricən ikitərəfli müqavilələrlə Rusiyaya ilhaq edilən xanlıqlar ləğv edildi. Bununla Azərbaycan dövlətçiliyinə son qoyuldu. Komendantlar Qafqazdakı rus ordusunun Baş komandanı tərəfindən xristian məzhəbindən olan mayor və daha yüksək rütbəli rus zabitlərindən təyin olunurdu. Onlar çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin bilavasitə icraçısı və həyata keçiricisi idilər. Əyalətlərdə faktiki olaraq bütün hakimiyyət – icraedici, məhkəmə və hərbi idarəçilik komendantların əlində cəmləşmişdi. Onların yalnız ölüm hökmü çıxartmaq ixtiyarı yox idi.

Quzey Azərbaycanda Talış, Şirvan, Şəki, Qarabağ, Bakı və Quba əyalətləri, Yelizavetpol dairəsi, Car-Balakən vilayəti (1830-cu ildə yaradılmışdır) və iki distansiya (Qazax və Şəmşəddil) yaradıldı. Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ləğv edildi, bu qədim Azərbaycan torpaqlarında 1828-ci il martın 21-də “Erməni vilayəti” yaradıldı. Şəki, Şirvan, Qarabağ və Talış əyalətləri Şuşadakı “Müsəlman əyalətləri” adlanan Dairə rəisliyinə, Bakı və Quba əyalətləri isə mərkəzi Dərbənd olan Dağıstan Hərbi Dairəsinə daxil edildi. Əyalətlər mahallar və kəndlərə bölünürdü. Mahalları naiblər, kəndləri isə kəndxudalar idarə edirdilər. Onlar müsəlmanlardan, rus meyilli yerli hakim sinfin nümayəndələrindən təyin edilirdi.

Quzey Azərbaycanda 1804-1840-cı illərdə mövcud olmuş komendant sistemi yerli əhalidə böyük narazılığa səbəb oldu. XIX əsrin 20-ci illərinin sonu – 30-cu illərin əvvəllərində Cənubi Qafqazı təftiş edən senatorlar Meçnikov və Kutaysovun yazdığı hesabat komendant sisteminin mahiyyətini açır: “Yüz minlərlə əhalinin hüququ, namusu və əmlakı ... komendantın özbaşınalıqından asılıdır” [2, s.102].

1826-cı il “Ümummüsəlman üsyanları”, XIX əsrin 30-cu illərində baş vermiş üsyanlar – Car-Balakən, Lənkəran, Quba, Şəki üsyanları komendant sisteminin ləğvini zəruri etdi. Cənubi Qafqazın Baş hakimi İ.F.Paskeviçin 1830-cu ilin fevralında imzaladığı bəyannamə Car-Balakən üsyanının səbəbini müəyyən etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Orada deyilirdi ki, camaatlar Rusiyanın vilayətlərindən birinə çevrilməli və çar məmurları tərəfindən idarə olunmalıdır. Çar hökumətinin 1830-cu il 24 iyun tarixli xüsusi “Qaydalar”ı əsasında idarə olunan Çar vilayəti təşkil olundu [10, s.74]. Vilayətin idarə olunması Müvəqqəti vilayət idarəsinə həvalə edildi. Rus hərbi idarəetmə sisteminin yerli xalq üzərində ağır zülm aparatına çevrildiyini dövlət məmurları da qeyd edirdilər.

Maliyyə Nazirliyinin məmuru Kalinovskinin məlumatına görə əyalətlərin heç birində Şəkidə olduğu qədər çoxlu vergi saxlanılmamışdı [9, s.51]. Komendant idarə üsulu, hətta ali çar məmurlarının etirafına görə

“dövlət gəlirləri üçün soyğunçu, diyarın rifahı, onun sakinlərinin səadəti və mənəviyyəti üçün məhvedici” idi [1, s.110]. Zaqafqaziyada yeni idarə üsulu üçün layihəni hazırlayan komissiyanın sədri senator P.Qan imperator I Nikolaya (1825-1855) ünvanlanmış raportunda yazırdı ki, Qubadakı narahatlıqlar (1837-ci il üsyanı) xalq üçün əziyyətli olduğu qədər də zəif olan hərbi (komendant) üsul-idarəsinin nəticəsidir [10, s.321].

1837-ci il Quba üsyanı başlayanda Qafqazın Baş komandanı V.Q.Rozen Qubada istifadə olan A.Bakıxanovu siyasi cəhətdən etibarsız saydığından üsyan başlanan kimi onu “xüsusi tapşırıq üçün” Tiflisə çağırtdırıb nəzarət altına almışdı. Üsyanı yatırmaqda çar hökumətinə kömək üçün Qubaya getmək təklif olunduqda A.Bakıxanov bundan imtina etdi. İmperatorun göstərişi ilə üsyanın səbəblərini araşdırmaq üçün qraf İ.İ.Vasilçikovun başçılığı altında xüsusi komissiya yaradılmışdı. A.Bakıxanov üsyan barədə “İzahat” yazıb komissiyaya təqdim etmişdi. Bu sənəd A.Bakıxanovun çarizmin müstəmləkə siyasətinə qarşı çıxdığını göstərir. “İzahat”ı ilk dəfə Ə.M.Əhmədov Moskva Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılan əlyazmasının orijinalı üzrə çap etdirmişdir. Mətn həmin çap üzrə azərbaycancaya çevrilmişdir [7, s.148-150].

A.Bakıxanov “Varşavadakı atlı-müsəlman alayına süvarilər toplanışı zamanı Quba əyalətində əhalinin çıxışı haqqında” izahatında üsyanın səbəblərindən biri kimi Qubanın komendantı polkovnik Gimbutun tərəfdarları ilə Tip mahalının mayoru İsa bəy Həsən Əfəndi oğlunun tərəfdarları arasında çəkişməni göstərir. “İzahat”dan İsa bəyin süvari dəstəsi toplanmasına mane olduğu aydın olur. Lakin A.Bakıxanov üsyanın əsas səbəbini feodal-müstəmləkə istismarında görə bilmir. O, çıxış edənləri “qiyamçılar, avam camaat və iğtişaşçılar” adlandırır [3, s.308]. Onlar komendantın dəyişdirilməsini, pulla tutulmuş süvarilərin buraxılmasını, bəylərin qovulmasını və müxtəlif mükəlləfiyyətlər üçün yığılmış pulların geri qaytarılmasını tələb edirdilər. A.Bakıxanov üsyanın səbəbini məmurların qayğısızlığı, quldurluğun artması, işlərin çox yavaş getməsi, vergi və mükəlləfiyyətlərin çoxluğu, əyalətlərdən atlılar toplanması kimi müəyyən etmişdir [3, s.309].

Komendant sisteminin ləğvi və yeni idarə sisteminin yaradılması barədə islahatın layihəsi o zamankı Qafqazın Baş komandanı İ.F.Paskeviç tərəfindən tərtib olundu və 1830-cu ilin aprelində imperator I Nikolaya göndərildi. Orada hərbi-xalq üsul-idarəsinin (komendant) ləğvi və Cənubi Qafqazda Ümumimperiya inzibati ərazi bölgüsünün tətbiqi, quberniya, vilayət və qəza inzibati və məhkəmə idarələrinin yaradılması nəzərdə tutulurdu [2, s.111]. Hüquq, məhkəmə və inzibati idarə sahəsində bütün yerli xüsusiyyətlər ləğv edilməli idi. Ruslaşdırma və xristianlaşdırma əsas prinsip olmalı idi. Vəzifələrə rus zadəganlarından çıxmış məmurlar təyin

edilməli idi. İ.F.Paskeviçin layihəsi Cənubi Qafqazı yoxlamış P.İ.Kutaysov və Y.İ.Meçnikov tərəfindən müdafiə olundu [2, s.112].

Cənubi Qafqaza senator Qanın başçılığı ilə göndərilmiş komissiya diyarın xüsusiyyətlərini öyrənmədi və İ.Paskeviç Kutaysov və Meçnikovun təklifləri əsasında islahat layihəsini tərtib edərək onu Zaqafqaziya Diyarının İdarəsi üzrə Komitənin təsdiqinə verdi (1838). Komitə və Qafqaz hakimiyyət orqanlarının qeydlərindən sonra 1840-cı il 10 apreldə çar I Nikolayın təsdiq etdiyi qanun “Zaqafqaziya diyarının idarə olunması üçün müəssisə” adı altında təsdiq olundu. 1840-cı il 10 aprel inzibati-məhkəmə islahatı Azərbaycan milli idarə sistemini tamamilə rus müstəmləkəçi idarə və məhkəmə sistemi ilə əvəz edərək bu vaxta kimi dövlət və məhkəmə aparatında müxtəlif gəlirli vəzifələr tutan bəylərin və ruhani dairələrinin silki imtiyazlarına ciddi zərbə vurdu və onların narazılığına səbəb oldu. İnzibati-məhkəmə islahatı zəhmətkeş kütlələrdə də narazılıq doğurdu. Əgər islahata qədər feodallar kəndli iğtişalarının qarşısını almaqda dövlət orqanlarına fəal yardım edirdilərsə, indi onlar özləri “narahat ünsürə” çevrilmişdilər.

İslahat Cənubi Qafqazın inzibati quruluşunu dəyişərək, onu Ümumrusiya inzibati ərazi bölgüsünə uyğunlaşdırdı. Cənubi Qafqaz Gürcüstan-İmeretiya quberniyasına (mərkəzi Tiflis) və Xəzər vilayətinə (mərkəzi Şamaxı) bölündü. Quberniya və vilayət qəzalara (dairələrə), onlar isə nahiyələrə (sahələrə) bölünürdü. Azərbaycan torpaqlarının çoxu 7 qəza (Şamaxı, Şuşa, Nuxa, Lənkəran, Bakı, Dərbənd, Quba) Xəzər vilayətinə daxil idi. “Parçala və hökm sür” prinsipini rəhbər tutan çar hökuməti torpaqlarımızın bir hissəsini – Qazax və Şəmşəddil distansiyaları ilə birlikdə Yelizavetpol qəzasını, İrəvan qəzasını və Ordubad dairəsi ilə birlikdə Naxçıvan qəzasını Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının tərkibinə daxil etdi.

Beləliklə, ləğv olunmuş köhnə idarələr əvəzinə yeni quberniya, qəza və məntəqə idarələri təşkil olundu. Mahal naibləri vəzifəsi ləğv olundu. Azərbaycanlı məmurlar vəzifədən çıxarılır, onların yerinə rus məmurları təyin olunurdu. Qəzaların tərkibində nahiyələr yaradıldı, onların çoxu keçmiş mahalların ərazilərinə uyğun gəlirdi. Qəzalar nahiyələrə, nahiyələr isə sahələrə bölünürdü. Bu bölgü zamanı xalqların tarixi, ərazi bölgüsü, iqtisadi özünəməxsusluğu deyil, əhalinin sayı və “dövlət təhlükəsizliyinin təmin olunması mənafeləri” əsas götürülürdü. Cənubi Qafqazın Ali idarəsi buradakı qoşunların Baş rəisinin əlində cəmlənmişdi. Baş rəisin sədrliyi altında Baş İdarə Şurası fəaliyyət göstərirdi. Baş İdarə Şurası Xəzər vilayəti rəisliyinin və Gürcüstan-İmeretiya qubernatorluğunun 1842-1846-cı illərdəki təftişi nəticəsində inzibati-məhkəmə islahatında xeyli dəyişikliklər apardı. Baş İdarə Şurası illik hesabatları, Cənubi Qafqazın ayrı-ayrı regionlarının təftişi üzrə materialları, quberniya və vilayət prokurorlarının etirazlarını, məhkəmə hökmlərinin dayandırılması məsələlərini, gəlirlər və xərclər

smetasını, mükəlləfiyyətlərin qəzalar və şəhərlər arasında bölüşdürülməsi və diyarın idarə olunması üzrə digər məsələləri nəzərdən keçirirdi. Şuranın qərarları təsdiq üçün senata göndərilir, yaxud da müvafiq nazirliyə bildirilirdi.

1840-cı il inzibati-məhkəmə islahatının obyektiv olaraq bəzi müsbət cəhətləri var idi. O feodal pərakəndəliyinin aradan qaldırılmasına, sənaye və ticarətin inkişafına şərait yaradırdı. Eyni zamanda islahat çarizmin milli müstəmləkə zülmünün daha da güclənməsinə səbəb oldu. Çar I Nikolay dağlılarla müharibəni tezliklə başa çatdırmaq və Qafqazda öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün Cənubi Qafqaz Diyarının Baş İdarəsi əvəzinə 1844-cü ildə Qafqaz Cənubunu təsis etdi. Cənubun tam mülki və hərbi hakimiyyətə malik idi, birbaşa imperatora tabe idi. Diyarın inzibati ərazi quruluşunda aparılan dəyişikliklər də çar hakimiyyətinin güclənməsinə xidmət edirdi. Çar I Nikolayın 1846-cı il 14 dekabr tarixli fərmanı ilə Gürcüstan-İmeretiya quberniyası və Xəzər vilayəti ləğv edilərək, onların yerində 4 quberniya: Tiflis, Kutaisi, Şamaxı, Dərbənd, sonralar 1849-cu ilin iyununda isə İrəvan quberniyası yaradıldı. Naxçıvan və Ordubad qəzaları da bu quberniyanın tərkibinə daxil edildi. Lakin bu inzibati-ərazi quruluşu Azərbaycan ərazisini daha da parçaladı, Azərbaycan ərazisinin ayrı-ayrı hissələri Kutaisi quberniyasından başqa, bütün quberniyaların tərkibinə daxil edilmişdi.

1842-ci ildə Car-Balakən qəzası hərbi dairəyə çevrildi [2, s.118]. Feodal müstəmləkə zülmünə qarşı çıxış edənlərə ağır cəzalar sistemi tətbiq olundu. Məhkəmənin bəraət verdiyi, lakin şübhə altına qoyulan şəxslər Qafqaz hakimiyyət orqanları tərəfindən Sibirə daimi məskunluğa sürgün oluna bilərdi. 1844-cü ildə cəzalar daha da sərtləşdi. Beləliklə, keçirilən islahatlar sosial və etnik zülmü ağırlaşdırdı, çar hakimiyyətinin mövqelərini möhkəmləndirdi.

XIX əsrin birinci yarısında çarizmin Azərbaycandakı aqrar siyasəti iki mərhələdən ibarət olmuşdur: birinci mərhələ Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istilasının başa çatmasına qədərki dövrü; ikinci mərhələ isə istiladan sonrakı dövrü əhatə edir. XIX əsrin 30-cu illərinin sonuna kimi Azərbaycan feodallarının silki və imtiyaz hüquqları həll olunmamış qalırdı. Quba bəyləri haqqında çar komendantlarından polkovnik Ponomaryevin 1812-ci il və general Tixanovskinin 1817-ci il sərəncamları və “Ağalar haqqında” general A.P.Yermolovun 1818-ci il Əsasnaməsində Azərbaycan feodalları dövlətin xidmət məmurları kimi təqdim olunurdu. Bu fikir Cənubi Qafqazda keçiriləcək inzibati islahat layihələrində və 1840-cı il 10 aprel inzibati-məhkəmə islahatı üçün əsas prinsip kimi götürülmüşdür. Cənubi Qafqazı ruslaşdırmaq planlarına uyğun olaraq çarizm Rusiyadan gətiriləcək

rus zadəganlarını öz müstəmləkə siyasətinin aparıcı qüvvəsi, ictimai dayağı hesab edirdi. Lakin bu plan baş tutmadı.

Qafqazdakı rus qoşunlarının Baş komandanı A.P.Yermolovun 1818-ci ildə verdiyi “Ağalar haqqında Əsasnamə” üzrə yerli feodallar tiyul torpaqlarının sahibi deyil, yalnız yerlərdə inzibati xidmətdə olan və bu torpaqlar üzərində idarəetmə hüququ olan şəxslər sayılırdılar. 1829-1830-cu illərdə çara verilən inzibati islahat layihələrində isə bəy və ağaları torpaq üzərində idarəetmə hüququndan uzaqlaşdırmaq nəzərdə tutulurdu. Bu layihələrin müəllifləri Baş komandan İ.F.Paskeviç, həmçinin Zaqafqaziyaya göndərilmiş senatorlar P.İ.Kutaysov və Y.İ.Meçnikov idi. Buna baxmayaraq, 1830-cu il 13 iyul “Əlahəzrət buyruğu” (qanunu) kompromis səciiyyə daşıyırdı: bu qanunla hər hansı bir günah işlətməmiş və sürgün edilmiş feodalların tiyul torpaqları özlərinə, əgər onlar artıq sağ deyildirsə, onların vərəsələrinə qaytarılırdı. Bu, əslində tiyul torpaqlarının irsən atadan oğula, qardaşa və başqalarına keçməsinin çar hökuməti tərəfindən artıq etiraf edildiyini göstərir. Tiyul torpaqları ağa və bəylərə qaytarılsa da, onlara kəndlilər üzərində idarəetmə hüququ verilmirdi. Bununla bağlı olaraq ağaların və tiyuldar bəylərin feodallıqdan salımb torpaqdan məhrum edilməsi nəzərdə tutulurdu.

XIX əsrin 30-cu illərindəki üsyanlar göstərdi ki, çarizmin Azərbaycanda möhkəm dayağı yoxdur. Çar hakim dairələrinin düşüncəsinə görə, belə bir dayaq buraya Rusiyadan köçürülə bilən rus zadəganları (dvoryanlar) ola bilərdi. Çar hökuməti köçürüləcək dvoryanları torpaq və kəndli ilə təmin etmək üçün azərbaycanlı tiyul sahibi olan ağa və bəyləri kəndlilərin idarəçiliyindən və tiyullarından məhrum etmək üçün qanunlar verdi. Çar I Nikolay Quzey Azərbaycanda hakim sinfi tamamilə özünə ram etmək üçün bəzi hüquqi qanunvericilik tədbirləri gördü. Çarın 1843-cü il 10 mart fərmanına əsasən keçmiş xanlar, bəylər, ağalar və məliklər “ali müsəlman silki” adlandırıldı [9, s.190].

Zaqafqaziya diyarı Baş İdarə Şurasının Gürcüstan-İmeretiya quberniyası Qazax, Şəmşəddil və Borçalı nahiyələrinin ağaları və məliklərinin kəndlilərin idarə olunmasından kənar edilməsi barədə 1841-ci il 13 fevral və Xəzərsahili vilayətlərin bəylərinin kəndlilərin idarəsindən kənar edilməsi barədə 1841-ci il 24 mart tarixli qanunlarla bəylər və ağalar kəndlilər üzərində idarəetmədən məhrum edildilər [15, s.681].

Çar I Nikolayın 1841-ci il 25 aprel fərmanı ilə Qazax, Şəmşəddil, Borçalı ağaları, 1841-ci il 28 may tarixli fərmanı ilə Xəzərsahili vilayətin bəyləri tiyul torpaqlarından məhrum edildilər. Lakin 1840-1841-ci illərin islahatlarının həyata keçirilməsində bütün siyasi yanlışlıqlar üzə çıxdı, yerli feodalların köməyi olmadan Cənubi Qafqazda çarizmin möhkəmlənməsinin qeyri-mümkünlüyü aydın oldu. Buna görə çar I Nikolay Azərbaycan

feodallarının imtiyaz və hüquqlarını tanımaq və rəsmiləşdirmək mövqeyinə qayıdaraq 1846-cı il 6 dekabr fərmanını (reskripti) imzaladı. Sənəd “1846-cı il dekabrın 6-sı I Nikolayın Qafqaz canişini kn. M.S.Vorontsovun adına fərmanı” adlanır [10, s.105-107]. Reskriptdə feodalların həm mülk torpaqları, həm də müsəlman əyalətlərinin Rusiyaya birləşdirilməsi zamanı feodalların malik olduqları tiyullar üzərində tam nəslə mülkiyyət hüququ təsdiq edildi. Torpaq sahibkarları ilə kəndlilərin qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirən prinsiplər 1847-ci il 20 aprel və 28 dekabr tarixli “Kəndli Əsasnamələri”ndə konkretləşdirildi. Bu Əsasnamələrin birincisi Şamaxı və Dərbənd quberniyalarının bəy kəndlilərinə, ikincisi isə Tiflis quberniyasının Yelizavetpol qəzasındakı Qazax və Şəmşəddil nahiyələri ağalarının torpaqlarında yaşayan kəndlilərə aid idi [7, s.37].

İrəvan quberniyasının torpaq sahibkarları ilə kəndlilər arasındakı qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyən 1851-ci il 8 iyun tarixli “Əsasnamə” 1847-ci il “Əsasnamə”lərinin maddələrindən cüzi fərqlənirdi [4, s.1]. Rus hökuməti daha çox mənfəət əldə etmək üçün 1852-ci ildə 1847-ci il 20 aprel “Əsasnamə”sinə bir sıra yeniliklər etmişdir: bəy torpaqlarında yaşayan kəndlilərin sahibkara ödəyəcəyi vergi bütün məhsulun 1/2-nə (əvvəllər bu 1/5-ni təşkil edirdi) qədər artırıldı, kəndlilin hər iş gününün qiyməti 40 qəpiyə qaldırılırdı (işçi sahibkarın torpağında işləməyə getməsə 10 qəpik deyil, 40 qəpik ödəməli idi). Kəndlilərin sahibkar torpaqlarından özbaşına çıxıb getməsi halları qanuniləşdirildi [10, s.174-178]. 1866-cı ildə həmin qanunnaməyə kəndlilər üzərində bəylərin polis nəzarətinin ləğv edilməsi kimi bir dəyişiklik əlavə olundu.

Əkinçilik üçün çox qiymətli olan suvarma işini rus hökuməti öz nəzarəti altına alır, tənzimləmə işləri aparırdı. 1847-ci il aprelin 12-də dövlət tərəfindən su sahibliyi haqqında verilən “Mirablar haqqında qaydalar” bu sahədə ilk qanun aktı idi [6, c.10, sən.107]. 1848-ci ildə quberniyalar üzrə suvarma təsərrüfatına rəhbərlik üçün yeni bir inzibati orqan yaradılmışdı. Bu quberniya idarələri nəzdində təsis olunmuş su mühəndisinin başçılıq etdiyi idarə idi [1, s.15].

Vergilərin ağırlığından narazı olan kəndlilər öz etirazlarını şikayət ərizələri yazmaq, xəzinəyə vergi verməkdən, onun xeyrinə mükəlləfiyyətlər icra etməkdən boyun qaçırmaqla ifadə edirdilər. 1844-cü ildə Yelizavetpol qəzasının Qazax, Şəmşəddil və başqa yerlərində, həmin ildə Şuşada, 1845-ci ildə Nuxada, 1845-1846-cı illərdə Quba qəzasında kəndlilərin hökumətə, bəy və ağalara qarşı çıxışları oldu [3, s.96].

Nuxada baş vermiş üsyan çətinliklə yatırılmış, üsyan iştirakçıları Rusiyanın müxtəlif quberniyalarına sürgün edilmişdi [1, s.299-304]. 1850-ci ildə Molla Şaban, Tamim ağa Məlikum Rəcəb, avar naibi Hacı Murad, imam

Şamilin müridlərindən olan İlisu sultanı olmuş Daniyalbəy Car-Balakəndə hökumətə qarşı yürüşlər etmişlər.

XIX əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycan kəndində baş verən çıxışlar çar hökumətini kəndlilərin vəziyyəti ilə bağlı bəzi hüquqi sənədlər qəbul etməyə vadar etdi. 1847-ci il 20 aprel “Əsasnamə”sinə görə keçmiş xan ailəsi üzvlərinə məxsus və yaxud ağaların torpağında kəndxudalar sahibkarlar tərəfindən təyin edilirdi ki, bu da ağalar tərəfindən özbaşınalığlara şərait yaradır və kəndlilərin narazılığına səbəb olurdu. 1859-cu ildə bu qayda dəyişdirildi və ağa kəndlərində kəndxudaları ancaq quberniya rəisinin razılığı ilə təyin etmək qərara alındı [2, s.150].

1847-ci ilin 28 dekabr “Əsasnamə”sinə 1861-ci ilin 13 dekabrında edilən dəyişikliyə görə çar hökuməti ağaların kəndlilər üzərində polis nəzarəti və məhkəmə hakimiyyəti hüququndan məhrum etdi [12, s.14].

İnzibati idarə sistemi dəyişdirildikdən sonra dövlət əmlakının idarə olunmasına dair islahat keçirildi. 1841-ci il yanvarın 5-də “Zaqafqaziya ölkəsində dövlət əmlaklarının idarə olunması haqqında Əlahəzrət tərəfindən təsdiq edilmiş qanun” nəşr edildi [2, s.100]. Dairə rəisləri əvəzində qəza nəzarətçiləri vəzifəsi təsis olundu. Dövlət kəndliləri də bu palataların ixtiyarında idi. Onlar can vergisi və bəhrə ödəyirdi. 1852-ci ildə Zaqafqaziya ölkəsinin Dövlət Əmlakları Ekspedisiyası dövlət kəndlilərinin özbaşına başqa yerə köçməsinə qadağan edən və köçənləri geri qaytarmağı nəzərdə tutan qərarlar qəbul etdi. Dövlət Əmlakları Ekspedisiyasının qərarları 1853-cü ilin fevralında canişin şurası tərəfindən təsdiq edildi.

Azərbaycanda həyata keçirilən aqrar qanunlar dövlət kəndlilərinə aid edilmirdi. 1853-cü ildə dövlət kəndlilərinin bir kənddən başqa kəndə özbaşına getmə halları qadağan olundu və onlara nəzarət qəza rəislərinə tapşırıldı. Dövlət kəndlilərindən vergi yığılması üçün yeni vergi sistemi hazırlandı. 1849-cu ildə Y.A.Qaqemeystrin başçılıq etdiyi Şamaxı quberniyası vergi komissiyası layihənin tərtibinə başladı. 1851-ci il oktyabrın 23-də Qafqaz Komitəsi yeni vergi sistemini təsdiq etdi və 1852-ci ildən Şamaxı quberniyası üzrə yeni nəzərdə tutulmuş vergiləri tətbiq etməyi Qafqaz canişinliyinə təklif etdi [10, s.293-303]. Vergi qaydasına görə dövlət kəndlilərinin mükəlləfiyyətləri iki hissəyə: vergilərə və torpaq bəhrəsinə bölünürdü. Vergi bütün vergi verən silk üçün ümumi idi. Yeni sistem Quba qəzası müstəsna olmaqla bütün Azərbaycanda tətbiq olundu. Quba qəzasında bu sistem 1856-cı ildə həyata keçirildi.

1843-cü ildə Qafqaz komitəsi “...təxmini tədqiqatlara görə Xəzər vilayəti üzrə də vergilər haqqında əsasnamə hazırlamağı” Qafqazın Baş rəisinə tapşırırdı. Bu zaman əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar Azərbaycanda məhsul vergisini pulla əvəz etmək üçün müəyyən iqtisadi şərait var idi. Dövlət kəndlilərinin əmtəə-pul münasibətlərinə cəlb edilməsi

ilə bağlı olaraq 1852-ci ildə onlardan alınan natural vergi pul vergisi ilə əvəz olundu. Bu, ticarətin, sənayenin əmtəə-pul münasibətlərinin daha da inkişafına şərait yaratdı.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən mənimsənilməsi yolunda ilk addımlar atılırdı. Çar Rusiyası tərəfindən xan hakimiyyəti ləğv edildikcə, xanların və bəylərin əmlakı – məskunlaşmış və məskunlaşmamış torpaqlar, otlaqlar, bağlar, balıq vətəgələri, duz mədənləri, neft quyuları və s. dövlətin ixtiyarına keçirdi. Bu əmlakın bir hissəsini dövlətin özü istismar edir, digər hissəsini isə iltizama verirdi. Hər iki halda komendant təsərrüfatın başçısı kimi çıxış edirdi.

XIX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində tranzit Avropa-Asiya ticarətində fəal vasitəçi və ötürmə məntəqəsi kimi hələlik Cənubi Qafqaza əhəmiyyət verilirdi. Lakin Rusiyanın işgüzar dairələrində hökumət xəttindən radikal fərqlənən baxışlar irəli sürülürdü. İctimai xadim N.S.Mordvinov 1816-cı ildə çar I Aleksandra (1801-1825) “Qafqaz sakinlərini silah gücünə fəth etməyə nisbətən onları özümüzə bağlamağın Rusiya üçün daha əlverişli olan üsulları haqqında fikir” adlı qeydlərini təqdim etmişdir. O, 1816-cı ildə diyar əhalisinin Rusiyanın iqtisadi həyat orbitinə cəlb etmək yolu ilə siyasətdə ağırlıq mərkəzini bu diyarın iqtisadi istilasına keçirmək təklifi ilə çıxış etdi [14, s.349-350]. XIX əsrin 20-ci illərində Rusiyanın Cənubi Qafqaz ölkələrini ələ keçirməsi sona yaxınlaşdıqca, Rusiyanın siyasi və ictimai dairələri imperiyaya qatılan yeni torpaqların istismar üsulları üzərində düşünməyə başladılar. Hələlik yalnız bəsit bir baxış geniş yayılmışdı. Transqafqaz ölkələri ənənəvi Avropa-Asiya ticarətində fəal vasitəçi rol oynamalı, hər iki tərəfdən satışa çıxarılan malların mühüm saxlanılma mərkəzi olmalı idi. Bununla Rusiyanın Yaxın və Orta Şərqdə iqtisadi mövqeyinin gücləndirilməsi nəzərdə tutulurdu. Rusiyanın hakim dairələrində yayılmış bu düşüncə 1821-ci il 3 iyunda ticarət haqqında tarif qanununun verilməsinə gətirib çıxardı. Bu qanuna görə 1813-cü il Rusiya-Qacar (Gülüstan) müqaviləsinin bu iki dövlətin ərazisindən Cənubi Qafqaz ölkələrinə gətirilən mallar üçün qoyulmuş 5% gömrük indi Qərbi Avropadan buraya satmaq üçün gətirilmiş mallara aid edildi. Lakin bu qanun rus pambıq-parça sənayeçilərinin və tacirlərinin mənafeyinə zərbə vurduğu üçün 1831-ci il 3 iyunda təsdiq olunan əsasnaməyə görə Transqafqaz bazarları Avropa sənaye malları, ilk növbədə İngiltərə mahud sənayesinin məhsulu üçün qapalı elan edildi. Başqa sözlə, Avropa malları üçün bu bazarlarda yüksək gömrük qoyuldu. Bu qanuna görə Cənubi Qafqaza gətirilən mallar satmaq üçün üçüncü ölkəyə aparıla bilməzdi. Bu yeni ticarət qanunu “yasaqlı gömrük” adı aldı. Bu qanunda həm də rəhdarın ləğvi nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycanda xanlıqlar dövründən irs qalmış rəhdar adlanan müxtəlif gömrüklər daxili ticarətin inkişafına maneçilik törədirdi. Bu gömrüklərdən yalnız ölümlər azad olunurdu. O dövrün sənədlərindən birində deyilirdi ki, insanın həyatı yemək, içmək, ticarət, sənaye və hər cür şeyin üzərinə rəhdar vergisi qoyulur. İki dəfə – 1832-ci il 15 martda və 1836-cı il 6 iyunda rəhdarın ləğv edilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdi [6, c.7, sən.105, s.130]. Ancaq Qafqazın Baş Rəisi baron Rozen dövlət xəzinəsinin mənafeyini güdərək bu qərarın həyata keçirilməsini ləngitmişdi. Bu çoxcəhətli vergilərin müxtəlif maddələri tədricən ləğv edilmiş və yalnız 1846-cı ildə tamamilə aradan qaldırılmışdı.

1851-ci il yanvarın 1-dən Cənubi Qafqazda yeni tarif qüvvəyə mindi ki, bu da Qacar dövləti ilə ticarətin inkişafına münasib şərait yaradan vəziyyəti mühafizə edirdi. XIX əsrin 30-cu illərinə yaxın çar hökuməti Cənubi Qafqaz məsələsini hərbi-siyasi baxımdan öz xeyrinə həll etmiş olsa da, bu zəngin ölkədə iqtisadi siyasət xəttini hələ müəyyən edə bilməmişdi. Ayrı-ayrı dövlət məmurları Azərbaycanın təbii sərvətlərindən və digər iqtisadi imkanlarından istifadə etmək üçün layihələr hazırlayırdılar. 1828-ci ildə Qacar dövlətində səlahiyyətli nazir (səfir) vəzifəsinə təyin edilmiş A.S.Qriboyedov Tiflisin mülki qubernatoru P.D.Zavileyski ilə birlikdə “Rusiya-Zaqafqaziya ticarət şirkəti” layihəsini hazırlayıb İ.F.Paskeviçə təqdim etmişdi. Layihənin müəllifləri 1821-ci il ticarət tarifinin Cənubi Qafqazda ticarət kapitalının artımına təsirini alqışlasalar da, onun kifayətedici olmadığını göstərirdilər. Onların fikrincə, bu, “daxili sənayenin inkişafına kömək etmədi, bir dənə də fabrik yaradılmadı”. Buna görə də onların 100 milyon manatlıq səhmdar kapitalı özülündə yaradılacaq “Rusiya-Zaqafqaziya ticarət şirkəti” əslində ticarətdən çox, sənaye müəssisəsi kimi çıxış etməli idi. Lakin mühafizəkar, millətçi çar məmurları müstəmləkələrdə müəssisələrin açılmasını burada kapitalizmin yaranması kimi qiymətləndirdilər, “belə getsə burada (Cənubi Qafqazda) Birləşmiş Amerika Ştatları yaranar”, - yazmaqla bu layihəni kəskin pisləmişdilər [4, s.286].

XIX əsrin 30-cu illərində mühafizəkar rus hərbi-siyasi və maliyyə-iqtisadi dairələrinin fikrincə, Cənubi Qafqaz Rusiyanın xammal mənbəyi və satış bazarı olmalı idi. Vaxtilə bu fikri çar hökumətinin maliyyə naziri qraf Kankrin açıq ifadə etmişdir. Bu dövrdə “Qafqaz xəttində gömrük nəzarəti qaydaları” qəbul edilmişdir ki, buna əsasən bütün Cənubi Qafqaz malları Rusiyaya gömrüksüz buraxılırdı. Bu dövr rus toxuculuq sənayesinin güclü inkişafı ilə eyni vaxta düşürdü. Toxuculuğun mühüm xammal bazası ipəkçiliyin inkişafı idi. Knyaz A.B.Qolitsın 1829-cu ildə ipəkçilik sahəsində səhmdar cəmiyyəti təsis etmək layihəsi ilə çıxış etdi. Çar hökuməti öz iqtisadi siyasətini həyata keçirməklə ilk növbədə Azərbaycanın təbii

zənginliklərinə maraq göstərirdi. Peterburqda çıxan “Kommerçeskaya qazeta” yazırdı: “Şəki əyaləti başqa əyalətlərə nisbətən daha çox və daha keyfiyyətli ipək istehsal edir” [12]. 1836-cı ildə Peterburqda təsis edilmiş “Zaqafqaziya diyarında ipəkçiliyin inkişafı və ticarəti həvəsləndirmək və yaxşılaşdırmaq üçün” kampaniyanın, 1838-ci ildə təsis edilmiş “Zaqafqaziya ticarət işi” adlı cəmiyyətlərin nizamnaməsi ipəkçiliyin və ticarətin vəziyyətini öyrənmək üçün əhəmiyyətli sənəddir.

XIX əsrin 30-50-ci illərində Azərbaycanda ipəkçilik inkişaf etməkdə davam edirdi. Rus sənayesinin ucuz ipək xammalına olan tələbatını ödəmək, bu sahəni inkişaf etdirmək üçün hökumət “Zaqafqaziyada ipəkçiliyi və ticarət sənayesini yayan cəmiyyət” Nuxanı (Şəkini) öz fəaliyyəti üçün mərkəz seçdi. Şəki əyalətindəki xəzinəyə məxsus tut bağları başlanğıc müddət üçün pulsuz olaraq 5 il, sonra isə ucuz qiymətə 25 illiyə “cəmiyyət”ə verildi. Kompaniya ipək istehsalını üç dəfə artırmağa nail oldu.

Bəhs olunan dövrdə Cənubi Qafqazda emal olunan ipəyin 85%-i Azərbaycanın payına düşürdü. Xam ipəyin əsas hissəsi Rusiyaya, az bir hissəsi Fransaya aparılırdı. Hələ 1827-ci ildə Xanabad kəndində ipək emalı fabriki (tarixi ədəbiyyatda bəzən manufaktura da yazılır – N.Ə.) işə salındı. Bu Azərbaycanda ilk kapitalist müəssisəsi idi. 1836-cı ildə Xanabad müəssisəsi xəzinənin ixtiyarından “Zaqafqaziyada ipəkçiliyi və ticarət sənayesini yayan cəmiyyət”ə keçdi. Bununla yanaşı, çar hökuməti qızılboya (marena), zəfəran, zəif də olsa, pambıqçılığın inkişafına diqqət yetirirdi.

XIX əsrin 20-ci illərində Şimali Azərbaycan çar Rusiyasının iqtisadi siyasətində tranzit ötürmə məntəqəsi kimi yer tuturdusa, əsrin 30-50-ci illərində Azərbaycan əsas xammal mənbəyi və satış bazarı rolunu oynayırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasqulu ağa Bakıxanov baxış müstəvisində. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 183 s.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: 2007, 503 s.
3. Azərbaycan tarixi: 3 cildə, II c., Bakı, 1964, 1002 s.
4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1989, 328 s.
5. *Niftəliyev R.Y.* XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan kəndlilərinin azadlıq hərəkatı: tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. ... avtoref. Bakı, 1999, 24 s.
6. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией / Под редакцией А.Берже: в 13-и тт., 1-XII, Тифлис: 1866-1904, 1558 с.
7. *Бакіханов А.А.* Сочинения. Записки. Письма. Баку, 1983, 280 с.
8. *Гасанов И.М.* К истории подготовки рескрипта 6 декабря 1846 г. // Тр. Ин-та истории и философии АН Аз.ССР, т.IV, 1954, с.21-39

9. Из истории феодальных отношений в Азербайджане // Труды Института истории и философии АН Аз. ССР, IX т., 1954
10. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX вв.: в 2-х ч., ч.I. Москва-Ленинград: АН СССР, 1936, 463 с.
11. *Мильман А.Ш.* Политический строй Азербайджана в XIX - начале XX в. (административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления). Баку, 1966, 320 с.
12. Отчет по Главному управлению наместника Кавказского за 1862-1872 гг. Тифлис, 1873, 103 с.
13. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание первое, т. XXVII. СПб.: Тип. II-го отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830
14. *Фадеев А.В.* Россия и Кавказ в первой трети XIX века. Москва, 1960, 396 с.
15. *Шавров Н.Н.* Новая угроза Русскому Дьлу въ Закавказь: Предстоящая Распродажа Мугани Иностранцамъ. С.-Петербургъ. Типографія Редакціи періодическихъ изданій Министерства Финансовъ. 1911. Баку: Элм, 1990, 156 с.
16. *Шопен И.* Исторический памятник состояния армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852, 554 с.

Redaksiyaya daxil olub 19.08.2023